

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ БІЛЬШОВИЗМУ ПЕРІОДУ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті зроблено спробу показати особливості трансформації ідеології більшовизму на етапі утвердження радянської влади. Зокрема, охарактеризовано політику «воєнного комунізму», ідеологію «нової економічної політики» та «ленінського кооперативного плану». Підкреслено, що трансформація більшовизму через «воєнний комунізм» у авторитаризм і тоталітаризм принесла Україні особливо тяжкі наслідки.

Витоки ідеології більшовизму, як відомо, сягають вчення класиків марксизму. Однак її активний розвиток припадає на період утвердження більшовицької влади. Безпосередній процес боротьби за владу та пошук шляхів реалізації своїх ідей на практиці зіткнувся з цілою низкою проблем. Насамперед це було пов'язано з утопічним характером комуністичних ідей і відсутністю реального державницького досвіду серед ідеологів більшовизму. Відтак, у їх середовищі поширеними були найрізноманітніші програми державницького будівництва: від повернення до приватновласницьких відносин до «воєнного комунізму» й практики відвертого терору. Дана тема має значну **актуальність** з огляду на окремі сучасні спроби реанімації необільшовизму.

Проблемам ідеології більшовизму присвячена значна кількість праць. Насамперед це роботи М.І. Бухаріна [1], І.О. Ільїна [2], О.І. Солженіцина [3], О.П. Рєєнта [4], М.С. Дорошко [5], К.А. Писаренко [6], В.П. Наумова [7], В.П. Данилова [8], С. Коєна [9], Ш. Фіцпатрік [10] та ін. Проте слід зауважити, що проблема трансформації ідеології більшовизму в процесі утвердження радянської влади залишається ще недостатньо висвітленою. Це і визначає **наукову новизну** статті.

Загальновідомо, що провідним творцем ідеології більшовизму був В. Ленін. Проте досить значний внесок у формування більшовицької ідеології як напередодні Жовтневого перевороту, так і після нього, вніс М. Бухарін [9, с. 71]. Так, у 1915 році він обдумував варіант несоціалістичної неринкової економіки (котра б породила більш жорстоку систему експлуатації, ніж при капіталізмі) [9, с. 59]. У 1917 році Бухарін очолює опозицію лівих більшовиків з позицією безкомпромісного радикалізму (зокрема, відносно заперечення доцільності мирного договору з Німеччиною та відстоювання ідеї світової революції) [9, с. 75]. А на початку 1918 року М. Бухарін стає на чолі «лівих комуністів», виступивши проти укладення мирного договору з Німеччиною. Його позиція була орієнтована на світову соціалістичну революцію, і в укладенні сепаратного миру з Німеччиною він вбачав зраду інтересів революційного пролетаріату на Заході. Пізніше він визнав помилковість своєї позиції [7, с. 18]. Перетворення революції на світове явище було для Бухаріна порятунком не лише для Радянської Росії, але і всього людства. Його ідея про те, що революційна війна покладе кінець війні імперіалістичній, при цьому здавалась не надто логічною [9, с. 96]. Загалом позиція М. Бухаріна у цьому питанні певний час збігалася з теорією «перманентної революції» Л. Троцького та переконанням деяких інших членів РСДРП(б), які вважали, що без світової революції соціалістична революція в Росії приречена на поразку. Одним із головних спрямувань агресивної політики більшовиків став наступ на Україну з її великими продуктивними запасами, що були вкрай необхідними Леніну та його сподвижникам для продовження «революційної війни».

Слід наголосити, що саме М. Бухарін знаходився серед ініціаторів першої внутрішньопартійної опозиції в Радянській Росії – «лівих комуністів». У цій ролі вони наголосували на тому, що радикалізм, котрий привів більшовиків до влади, допустимий і в політиці вже правлячої партії [9, с. 82]. Такі ідеї, що нерідко навіть були більш радикальними за позицію Леніна, свідчили про надмірну утопічність й відірваність від реалій. Щоправда, згодом Бухарін змінив свою позицію на більш помірковану. Насамперед – у ставленні до селянства.

Але в самий розпал військового комунізму, у травні 1920 року, з'являється робота М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду». В ній автор розвиває ідеологію комуністичної революції та систему пролетарської диктатури, розглядає військовий комунізм як відповідний специфічним російським умовам процес переходу від капіталізму до соціалізму, що здійснюється за допомогою диктатури пролетаріату та революційного насилля [1, с. 103, 104, 140, 161, 166]. Однак ілюзії М. Бухаріна стосовно «воєнного комунізму» почали руйнуватися вже в 1920 році і на початку 1921 року, коли він визнав необхідність корінних змін, насамперед – заміну продрозкладки [9, с. 173]. Це, у свою чергу, вимагало й відповідної зміни курсу більшовицької ідеології.

Політика «воєнного комунізму», позначена максимальною централізацією, жорсткими методами, викликала значний спротив населення та критику опозиційних партій. Навіть у промислових центрах Слобожанщини, котрі вважалися традиційним оплотом більшовиків, робітництво все більше переорієнтовувалося на меншовиків [4, с. 223].

«Воєнний комунізм» являв собою одну з небагатьох спроб людства побудувати суспільство, в якому повністю б заперечувалися природні права людини (право на власність, вільне підприємництво, торгівлю). Він також став одним із найбільш руйнівних факторів щодо основ правової держави й громадянського суспільства: щодо інституту приватної власності. Завжди вважалось, що «воєнний комунізм» був явищем тимчасовим, обумовленим складнощами громадянської війни, що не має нічого спільного із соціалізмом і комунізмом. Однак вся радянська історія демонструвала, що «воєнний комунізм» як політика насилля й примусу складає сутність режиму, встановленого комуністичною партією. Окремі відступи від нього свідчили лише про неефективність політики насилля з точки зору економіки й виживання режиму [11]. Норми партійної демократії 1917 року, так само як і майже ліберальний і реформаторський образ більшовицької партії початку 1918 року, поступились безжалісному фанатизму, жорстокій авторитарності та проникненню «мілітаризації» у всі сфери життя. У жертву була принесена не тільки внутрішньопартійна демократія, а й децентралізовані форми народного контролю, створені у 1917 році по всій країні – від місцевих рад до фабричних комітетів. Більшовики визнавали, що не бачать іншої альтернативи, оскільки, як заявив Бухарін, «республіка – є військовий табір». Як частина цього процесу, позиція партії більшовиків щодо її політичних противників змінювалася від вимушеної терплячості на початку до вигнання інших соціалістичних партій з рад у червні 1918 року і, нарешті, до спалахів терору після замахів на більшовицьких керівників. Репресії ЧК надали радянському політичному життю нового характеру [9, с. 109].

Комуністи захопили владу в Росії, будучи зовсім не готовими ні до управління державою, ні до ведення господарства. Це були підпільні «інтелігенти», «старі нелегальщики», «комуністичні літератори», «професійні журналісти», які звикли розмовляти, писати партійні статті й сидіти по в'язницях [2, с. 49].

Розвиваючи ідеологію більшовизму, В. Ленін вважав, що саме прошарок професійних революціонерів стане ядром керівного апарату майбутньої держави диктатури пролетаріату. Екстремальні умови існування ленінської партії на початку ХХ століття та її відверта спрямованість на захоплення влади революційним шляхом привели до звуження демократичних принципів у діяльності партії, формування нелегальної структури професійних революціонерів і вироблення в них апаратних навичок.

Згодом брак освіти та кваліфікації «герої» громадянської війни та провідники політики «воєнного комунізму» сповна компенсували вмінням командувати та вести апаратні ігри [5, с. 59, 75].

Партійно-радянська організація суспільства сформувала величезний бюрократичний механізм, який гарантував певну стабільність з використанням системи надзвичайних органів, що діяли швидко та нерідко протизаконно. Поряд із цим існував сильний пропагандистсько-ідеологічний апарат для обробки свідомості людей [12].

Ідеологія більшовиків, серед іншого, передбачала розкол і протиставлення сільського населення. Ш. Фіцпатрік звернула увагу на те, що в основі політизованої ідеї більшовиків про бідняків і куркулів лежало протиставлення так званих куркулів із незаможниками (бідняками-відходниками, або ж пролетарями села) [10, с. 25]. Проте справжніх кулаків на селі після Громадянської війни практично не залишилося. Насправді до цієї категорії прилучалися середняки, які своєю працею могли розвивати власне господарство [13]. Однак і вони становили для більшовиків серйозну загрозу, оскільки саме існування селян-власників суперечило принциповим засадам більшовицької ідеології.

Ідеологія «нової економічної політики» та «ленінського кооперативного плану» була розроблена значною мірою М. Бухарінім. Ця ідеологія стала альтернативою «великого перелому» 1929 року Й. Сталіна.

17 квітня 1925 року М.І. Бухарін на зборах московського активу, розмірковуючи про «нові завдання в області селянської політики», заявив: «Селянам, всім селянам необхідно сказати, – **збагачуйтесь**, розвивайте своє господарство і не турбуйтеся, що вас прижмуть!» [6, с. 176]. Подібного роду заяви стали приводом для серйозних ідеологічних баталій, що розколювали партійне керівництво й більшовицьку партію в цілому. При цьому відчувався вплив тієї необмеженої влади, котра виявилась у руках Сталіна. Одним із найактивніших учасників внутрішньопартійної боротьби середини 1920-х років, настільки ж гострим і непримиренним, як і його політичні опоненти, був М. Бухарін. У результаті перемогла Сталінська лінія, що призвело до рішучого зламу режиму внутрішньопартійної демократії та встановлення сталінського самовластя, що спиралось на командно-бюрократичну систему управління.

Бухарін і його прибічники, насамперед Риков, Томський, Угланов, виступили і вели усіма допустимими для них засобами боротьбу проти зламу нової економічної політики, партійної та радянської демократії, принципів соціалізму. Так виникла «бухарінська альтернатива» – несталінський варіант здійснення індустріалізації країни і соціалістичного перетворення селянської економіки. Однак зіткнення й боротьба бухарінської та сталінської позицій не вичерпувались варіантами рішень народногосподарських завдань, що різко загострилися наприкінці 1920-х років. За ними стояло дещо непорівнянно більше – принципові відмінності в розумінні нового суспільства, його сутності, шляхів його створення. За ними стояли також глибокі відмінності щодо завдань і засобів, влади й мас, власного призначення [8, с. 87, 88].

О. Солженіцин зауважив, що найбільший страх для Бухаріна полягав у виключенні з партії: залишитися жити, але поза партією. На цьому чудово грав Сталін – з того часу, як сам став партією. У Бухаріна, як і у всіх інших репресованих більшовицьких лідерів, не було окремої точки зору, як і не було своєї дійсно опозиційної ідеології, на котру вони могли б спертися. Сталін оголошував їх опозицією перш ніж вони нею ставали. І всі їх зусилля спрямовувались на те, щоб втриматися в партії. І при цьому не зашкодити партії [3, с. 296]. Виведення групи Бухаріна з керівництва ще більше зміцнило становище Сталіна, який став фактично диктатором країни. Форсованим темпом почав складатися культ його особи. У ході ідейно-політичної боротьби КП(б)У в абсолютній більшості підтримувала сталінську більшість [12, с. 118].

М. Бухарін вважав Й. Сталіна політиканом, політичним інтриганом. Він висловлював думку, що, прагнучи до єдиновластя, Сталін змінює політику залежно від того, кого зі своїх політичних суперників він хоче позбавитися [14, с. 400, 401].

У кінці 1925 – на початку 1926 років стала виникати тенденція до персональної диктатури Й. Сталіна. Вона дозволяла зробити припущення про заміну в перспективі колегіального способу прийняття рішень монархічним. Не офіційну, але фактичну [6, с. 190].

Перехід до НЕПу був здійснений у результаті тиску з боку селян, робітників, політичної опозиції, а не внаслідок перегляду політико-ідеологічних засад правлячої партії. Вони залишилися тими ж: «диктатура пролетаріату», «керівна роль партії», «держава – основний інструмент побудови соціалізму». Продовжуючи курс побудови комунізму, НЕП був розрахований на те, щоб через соціальний компроміс із дрібно-буржуазною більшістю населення країни рухатися до поставленої мети, хоча значно повільніше, але з меншим ризиком для влади. Економічні перетворення, розпочаті Х з'їздом партії, не стосувалися глибинних засад «воєнно-пролетарської» політичної системи. Розпочавши реорганізацію економіки із перегляду податкової політики на селі, більшовики використовували податкову систему як інструмент для маніпуляції селянством, його розколу, утримання влади в своїх руках [15, с. 63].

З кінця 1920-х років у Радянському Союзі, з ініціативи Сталіна, все більшою мірою почала проводитися політика, що протиставляла себе економічній доцільності і котра полягала в ігноруванні законів економіки шляхом нарощування адміністративної сили державної влади та орієнтації на командні методи управління. Невдовзі ця політика призвела до утвердження практики адміністративного насилля та державного терору.

Приватна власність є однією із визначальних основ будь-якого цивілізованого суспільства. Тому її ліквідація більшовиками призвела до утворення деформованого й ущербного суспільства. Знищення духовності й моральних традицій народу призвело до страшної деградації української, як, до речі, і російської нації.

Поступова й досить заплутана (насамперед – хитросплетіннями НЕПу) трансформація більшовизму через «воєнний комунізм» у авторитаризм і тоталітаризм принесла для України не лише ліквідацію державності й незалежності. Головною є втрата багатьох мільйонів життів внаслідок розв'язаної більшовиками Громадянської війни, голодоморів і масових репресій. Тривале панування тоталітарної ідеології в суспільстві призвело також до нищення духовності, національної культури, моральних устоїв.

Подальше дослідження даної теми передбачає аналіз ідеології більшовизму на етапі переростання авторитарного режиму в тоталітарний. Більш широке висвітлення цього аспекту сприятиме кращому розумінню сутності більшовизму як історико-політичного явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма / Бухарин Н.И. – М. : Политиздат, 1989. – 512 с. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
2. Ильин И.А. О России / Ильин И.А. – [3-е изд.]. – М. : Студия «Тригэ» Никиты Михалкова «Российский архив», 1996. – 65 с. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
3. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования / Солженицын А.И. – М. : ИНКОМ НВ, 1991. – 432 с. – (Малое собрание сочинений ; т. 5 : ч. 1-2).
4. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки / Реєнт О.П. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 352 с.
5. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.) : Монографія / Дорошко М.С. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
6. Писаренко К.А. Тридцатилетняя война в Политбюро. 1923 – 1953 / Дорошко М.С. – М. : Вече, 2006. – 368 с.
7. Наумов В.П. Возвращение к правде / В.П. Наумов // Бухарин: человек, политик, ученый / [под ред. В.В. Журавлева]. – М. : Политиздат, 1990. – С. 8-62.
8. Данилов В.П. «Бухаринская альтернатива» / В.П. Данилов // Бухарин: человек, политик, ученый / [под ред. В.В. Журавлева]. – М. : Политиздат, 1990. – С. 82-130.
9. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888 – 1938 / С. Коэн ; [пер. с англ. Е. Четвергова, Ю. Четвергова, В. Козловского ; ред. И.Е. Горелова]. – М. : Прогресс, 1988. – 574 с.

10. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фицпатрик // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 16-31.
11. Якупов М.Н. Военный коммунизм – история неправовых отношений / М.Н. Якупов, Ю. Кроливец // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – 1999. – Вип. 8. – С. 282, 283.
12. Політична історія України. XX століття : у 6 т. / [за ред. І.Ф. Кураса (голова) та ін.]. – К.: Генеза, 2003. – Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / [С.В. Кульчицький (кер.), Ю.І. Шаповал, В.А. Греченко та ін.].
13. Антонов-Овсиенко А.В. Сталин и его время / А.В. Антонов-Овсиенко // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 118.
14. Ларина-Бухарина А.М. Всегда верила, что правда восторжествует / Ларина-Бухарина А.М.
15. Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко. – Черкаси: «Ваш Дім», ПП О.О. Дикий, 2004.

А.Н. Ситник

Трансформационные процессы в развитии идеологии большевизма периода утверждения советской власти

В статье сделана попытка показать особенности трансформации идеологии большевизма на этапе утверждения советской власти. В частности охарактеризована политика «военного коммунизма», идеология «новой экономической политики» и «ленинского кооперативного плана». Подчеркивается, что трансформация большевизма через «военный коммунизм» в авторитаризм и тоталитаризм имела для Украины особенно тяжелые последствия.

А.Н. Sytnyk

Transformation Processes in Development of Ideology of Bolshevism of Period of Claim of Soviet Power

In article the attempt to show the features of transformation of ideology of bolshevism on the stage of claim of soviet power is done. In particular, the policy of «military communism» is described, ideology of a «new economic policy» and «leninist co-operative plan». It is underlined, that the transformation of bolshevism through the «military communism» in avtoritarizm and totalitarianism brought for Ukraine the especially heavy consequences.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2009.